

Impact Factor

5.604

www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409

e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सहावे अंक दुसरा जानेवारी २०२१

Vol. 6 Issue 2

Jan. 2021

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका MPSP

www.researchjournal.net.in

www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By

DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका (MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines

VOL 6 ISSUE 2 January 2021

वर्ष सहावे, अंक दुसरा, जानेवारी २०२१

URL https://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=603

मुख्य संपादक

डॉ. पवन मांडवकर

संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Chairman, DBM Research Centre

President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक

प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher

Dr. Mrs. Veera Mandavkar

Director, DBM Research Centre

Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ Editorial Board

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: +91-9422608715

2. **Prof. R.M. Wath**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: +91-9422153353

3. **Dr. G.P. Urkunde**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: +91-9765034097

4. **Prof. N.V. Narule**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: +91-9923909296

5. **Prof. S.Y. Lakhadive**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)

E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: +91-9420199479

अनुक्रमणिका

१	आदिवासी बोली आणि साहित्य	प्रा. डॉ. कृष्णा महादू भवारी	५-९
२	प्रज्ञा पवार आत्मभान देणारी कवयित्री	प्रा. डॉ. दिवेकर रेश्मा रमेश	१०-१२
३	वारकरी संतकवयित्रींचे काव्यधन	डॉ. रवींद्र वैजनाथराव बेम्बरे	१३-१६
४	महानगरीय समाजजीवनाची मूलगामी चिकित्सा	प्रा. डॉ. शिवाजी एंडाईत	१७-२१
५	संतसाहित्यातील प्रबोधन	डॉ. प्रमोद देवके	२२-२४
६	डोळे माझे सूर्य झाले : काव्यातील आंबेडकरवाद	प्रा. डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे	२५-२८
७	निवडक नायिकाप्रधान पौराणिक मराठी कादंबऱ्यांचा आशय	गौरी बबन गावडे	२९-३३
८	'किंगरी'च्या निमित्ताने	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	३४-३६
९	शाहू महाराजांच्या शिक्षणकार्याचे स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. अनमोल शेंडे	३७-४०
१०	'डमोफून' कवी केतन पिंपळपुरे	प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम	४१-४३
११	कोविड-१९ आणि शिक्षण व्यवस्थेसमोरील नवी आव्हाने	प्रा. डॉ. स्वाती दीपक दामोदरे	४४-४८
१२	रमेश बुरबुरे यांच्या अप्रकाशित गझला : आस्वाद आणि आकलन	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भगत	४९-५२
१३	लोकनाट्य : स्वरूप व परंपरा	डॉ. देवमन दत्तुजी कामडी	५३-५७
१४	दलित कविता - कवी नारायण सुर्वे	प्रा. रेखा व्ही. इंगोले	५८-६०
१५	श्री गुलाबराव महाराजांची स्त्रीगीते : चिकित्सा	डॉ. संजय नीळकंठ पाटील	६१-६६
१६	'चाकाची खुर्ची' आत्मकथनातील नसीमा हुरजूक यांच्या दिव्यांग जीवनाचे चित्रण	श्री. संदीप रमेश चौधरी (संशोधक विद्यार्थी) प्रा. डॉ. फुला बागुल (संशोधक मार्गदर्शक)	६७-७१
१७	"वारे वाहतायत..." : समकालीन सामाजिक अगतिकतेचा उच्चार	डॉ. नीलांबरी मंदार कुलकर्णी	७२-७६
१८	वैदिकसंस्कृती अर्थ व प्रसार	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	७७-७९
१९	कोरोना आणि डिजिटलायझेशन	डॉ. पवन मांडवकर	८०-८४

दलित कविता — कवी नारायण सुर्वे

प्रा. रेखा व्ही. इंगोले

मराठी विभाग प्रमुख

मा.सु.पा.कला,विज्ञान व कै.पां.ठा. चाणिज्य महाविद्यालय,मानोरा, जि. वाशिम, महाराष्ट्र (India)

E-mail: rekhaingole02@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०४५४७२७८

गोषवारा Abstract :

सर्वे हे एक जेष्ठ कवी आहेत त्यांचा 'जाहीरनामा' आजच्या नावाने आमच्या दलित-शोषितांच्या दुःखाच्या नावाने पुकारला जात आहे. त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये अशी

- १) हा विद्रोहीमत्त्वाचा कवी आजच्या परिवर्तनकारी युगाचीच भाषा बोलतो. म्हणून व्यक्तीच्या सुख दुःखाचे कढ व उमाळे सुर्वे समष्टीशी जोडतात.
- २) त्यांच्या कवितेचे केंद्र 'माणूस' आहे आणि मुख्यतः माणसाच्या 'भुके'शी तिचे घट्ट नाते आहे. आर्थिक शोषणाविरुद्ध लढ्याची भाषा वापरून संघर्षाची ती प्रेरणा देते.
- ३) जीवनाची व्यापकता व सखोलता प्रत्येकापुढे पण स्वाभाविक रीतीने कवितेतून आविष्कृत होते. चीड विद्रोहाबरोबरच व्यापक प्रेमभावनेचा आविष्कार व दुःखदर्शन घडविणारी समर्थ कविता.
- ४) त्यांची अभिव्यक्ती ही अधिक प्रांजळ नि प्रामाणिक आहे. ती समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा देते. ती आजच्या युगाची व नव्या मनोधर्माची कविता आहे.

थोडक्यात, कामगार जीवनाप्रमाणेच जनसामान्यांचे अनुभव नारायण सुर्वे आपल्या कवितेतून प्रत्ययपूर्वक मांडतात. त्यांचे लेखन वैविध्यपूर्ण व अनुभवसंपन्न असते.

प्रस्तावना :

दलित जीवनाचे साहित्य वा दलित वाङ्मय हा मराठी वाङ्मयाचा अत्याधुनिक व अपूर्व असा नवा आविष्कार आहे. समाजसुधारणेच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे दलित दृष्टीकोण व दलितेतर दृष्टीकोण यात अंतर पडत असल्याचे आपण पाहतो. त्याच प्रमाणे प्रस्थापित मराठी साहित्य आणि मराठी दलित साहित्य हे दोन वाङ्मय प्रवाह सुद्धा मुळात एक नसून वृत्ती-प्रकृतीने, दृष्टीने व जाणिवेने परस्पर भिन्न असलेल्याचे दिसून येईल.

जीवनदृष्टी स्पष्ट व्हावी म्हणून आजच्या दलित साहित्याच्या उद्गमनापूर्वी 'दलित' विषयक जाणिवे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयामध्ये प्रगट झालेली आहे. वाङ्मयाचे अंतःस्वरूप सांगताना प्रा.ग.बा.सरदार म्हणतात 'वाङ्मयाचा मुख्य विषय मानवी जीवन हा आहे. मनुष्यांच्या मूलभूत प्रेरणा व त्यांच्या परिपूर्तीसाठी चाललेली त्याची धडपड विशिष्ट परिस्थितीमध्ये त्याच्या नैसर्गिक शक्तीचा होणारा विकास अथवा कोंडमारा सामाजिक संबंधाची रूपे आणि त्यातील जिद्दाळा व तणाव सहकार्य व संघर्ष, विचार व विकार आत्मप्रत्यय व अगतिकता इत्यादी व्दंद्दे हे विषय या ना त्या स्वरूपात साहित्यात येतात त्या बरोबरच सृष्टीचे सत्य स्वरूप जाणून घेण्याची व ते प्रगट करण्याची श्रमता साहित्यात आढळते.

दलित साहित्याचे प्रथम स्फूर्ण — दलित काव्य :

माणूस शोधणाऱ्या कोणत्याही वाङ्मयातील ललित शाखेचे साहित्यबीज हे सर्वप्रथम स्वतंत्र नि सृजनशील अंतःकरणाच्या काव्यभूमीत लवकर रुजते. तिथेच ते पहिल्यांदा अंकुरते. प्रा.रा.ग.जाधव लिहितात, "दलित साहित्याचा जन्म स्वातंत्र्याच्या गर्भातून झाला. तीव्र भावना, उत्कट जाणिवे या नेहमीच काव्य-भाषेतून प्रथम व्यक्त होतात. आणि स्वातंत्र्याच्या जाणिवेइतकी तीव्रोत्कट जाणिवे दुसरी कोणती असू शकते? दलिताना ज्यावेळी पुरातन काळापासूनच्या प्रखर परतंत्रतेची तीव्र कल्पना आली नि त्या परतंत्रतेचा निःपात करण्याची अनावर पण न्याय्य आकांक्षा स्फुरली, त्यावेळी पाहिला उद्गार काव्य-भाषेतूनच उगडला.

मराठी काव्य क्षेत्रात अलीकडे एकच खळबळ निर्माण करणारी दलित कविता म्हणजे सनातन प्रवृत्तीच्या दंभ, अहंकार आणि आत्मगौरव पोसणाऱ्या सदाशिवपेठी मराठी साहित्याला एक आव्हान आहे. प्रस्थापित मराठी

भाषेचे जुने बंध आणि सर्व शिरशिरित आकृतिवेषनेच दलित कवितेने दूर सारले. साहित्यनिर्मितीला एक नवा तोंडवळा, वेगळी आशयघनता आणि अभिव्यक्तीचे निराळे स्वरूप आणून आपले एक नवे नि स्वतंत्र विश्व निर्माण केले. तिची ही निरलस स्वतंत्र व पूर्ण मुक्त अभिव्यक्ती, हे दलित साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

आधुनिक मराठी काव्य-क्षेत्रातील पहिले क्रांतीकारी कवी केशवसुत व दुसऱ्या टप्प्यावरील नवकाव्याचे प्रवर्तक मर्ढेकर या दोन प्रभावी कळणानंतर १९६० नंतरच्या मराठी कवितेने दलित काव्याच्या रूपाने तिसरे आणि नवे वळण घेतले. मराठी कवितेला असे तिसरे वळण देणाऱ्या मानकऱ्यांपैकी महत्त्वाचे कवी म्हणून श्री नारायण गंगाराम सुर्वे येतात. सुर्व्यांच्या काव्यनिष्ठा सामाजिक संदर्भात 'दलित' जाणिवांच्या अपेक्षेत काहीशा वेगळ्या मानल्या जातात. पण त्यांच्या कवितेचे केंद्र 'माणूस' हेच आहे. माणसाविषयीची त्यांची जाण सखोल व जीवनस्पर्शी आहे, हे त्यांच्या भूमिकेवरून स्पष्ट होते. 'कविता आणि मी' या निबंधात ते म्हणतात, "माणसाविषयी आणि माणसासाठीच लिहिणारे आपण आहोत, ही भूमिका मी कधीही विसरत नाही. ह्या कोट्यावधी लोकांपासून स्वतःची नाळ कापून मी अलग होऊ इच्छित नाही. हेच लोक माझ्या स्वनेचे विषय आहेत. स्वतः जगताना जे बरेवाईट अनुभव येतात, त्यांचा सजीव आविष्कार, त्यातील संघर्ष, वैश्विक अनुभव ह्यांचे जर जिवंत, कलात्मक आणि यथार्थपणे मी माझ्या कवितेमध्ये केले आहे. असा पुरोगामी दृष्टीकोण, विद्रोहाची जाणीव व समष्टीची चेतना सुर्व्यांच्या कवितेत ठासून भरली असल्यानेच त्यांची कविता दलित अनुभूतीशी निगडित आहे. ती सहकंपन व सहजाणीव ठेवून प्रवास करणारी, आजची सक्षम व भक्कम पाया असलेली कविता म्हणून ओळखली जाते. नारायण सुर्वे हे मराठी कवितेच्या तिसऱ्या वळणावरील दलित काव्याच्या प्रारंभीचे जेष्ठ कवी म्हणून एक प्रवाहवाहक समजले जातात.

'ऐसा गा मी ब्रम्ह' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६), 'जाहीरनामा' (१९७५), 'सनद' (१९८२) या काव्य संग्रहांनी केलेल्या क्रांतीयुध्दाने १९६० नंतरच्या कवितेच्या नव्या युगाची नांदी लावली.

सुर्वे यांची कविता म्हणजे त्यांचा तळस्पर्शी अनुभव आहे. एक दलित स्तरातील कुटुंबातच त्यांचा जन्म झाला असल्यामुळे त्या जीवनाची 'भूक' त्यांनी तळमळीने व्यक्त केली आहे. सामाजिक विषमता त्यांनाही होरपळते आहे. समाजामधील सगळी दैन्य-दुरवस्था विद्रोहाच्या उदाऊ ताकदीने त्यांच्या कवितेत प्रगटली आहे, ते लिहितात कवी हा कोणी अवचित आकाशातून तुटलेला तारा नाही. त्याच्या भोवतालची परिस्थिती, त्याचे संस्कार, त्याची आंतरिक घालमेल ह्या गोष्टीही खुपशा प्रमाणात कारणाभूत असतात.

नारायण सुर्वेच्या कवितेचा जन्म असा त्यांच्या जगण्यातून झाला आहे. दारिद्र्य भूक, उपदेश-अपमान छळ सहन करित गेल्यामुळे शेवटी दुःखाचेच अस्तित्व साकारत पुढे येते. 'माझी आई' या कवितेतून ते वाचकांचे अंतःकरण असे हलवून सोडतात.

त्याच रात्री आम्ही पांचांनी । एकमेकांस बिलगुनी
आईची मायाच समजून । घेतली चादर ओढून
आधीचे नव्हतेच काही । आता आई देखील नाही
अश्रूंना घालीत अडसर । जागत होतो रात्रभर'७

कविने हे सर्व दुःख अंतरी साठवून जपून ठेवले आहे. कवी आशावादी असल्यामुळे आपल्या या वेदनेतच नवनिर्माणाचे क्षितीज रुंदावलेले पाहतो.

'आज माझ्या वेदनेला अर्थ नवा येत आहे
आणि मेघांच्या डफावर थाप बिजली देत आहे.

आज मरण आपुल्याच मरणाला भीत आहे
आज माझ्या कोरड्या गा स्वप्नात आग येत आहे
आणि नव्या सृजनाचे क्षितीज रुंद होत आहे'९

दुःखव्यथेच्या शब्दात अंगार ओतणारा हा कवी 'अमुची दुनियाच निराळी' असल्याची जाणीव सतत जागी ठेवतो. आणि आपल्या निराळ्या दुनियेचा हुंकार विश्ववेदनेच्या सुरांशी बेमालूमपणे जोडून देतो. तो सर्व निसर्गशक्तीत ह्या नव्या विश्वाचा कविला सांज सकाळ येणारा अनुभूतीप्रत्यय असतो. या कविच्या नव्या मानवी विश्वात त्याला कपोलकल्पित असे दुसरे काहीच दिसत नाही. कवी म्हणतो -

'बोंब मारून बोलवावा असा स्वर्ग आहेच कुठे?
ज्यासाठी आमचे आतडे तिळतिळ तुटत होते

...उठ! तेवढी ती कोपऱ्यातली तलवार शोधून ठेव
एकेकाळी तिच्यावर मी माझे नशीब घासले होते'१०

या कवितेतील 'तलवार' विध्वंसाचे वा रक्तपाताचे साधन नसून शूरत्वाचे बंड प्रवृत्तीचे 'प्रतीक' आहे. आणि तो शब्द इथे प्रत्ययकारी घेवून आलेला आहे.

'पंख फुटणारे आपले अस्तित्व हे एक सत्य' पाहतांना 'सर्वांसाठी आपण' अशी समूहभावना कवी व्यक्त करतो. नवी समाजरचना आणण्याचे कविचे स्वप्न आहे. ते साकारण्यासाठी मधल्या अडसराना नाकारणे ही त्यांची भूमिका आहे.

'इथल्या वस्त्यांना हुंगणारा केवळ कातळाचा काळोख
कंदील खोपटास खोवून वावरु नये, तर काय करावे?...
जंना जन्मभर दुःख, दैन्य, दारिद्र्यच मिळाले असेल
त्यांनी तपशीलासह सर्वच नाकारु नये, तर काय करावे?'११

या रुढीपरंपरागत धार्मिक, दैविक संस्कृतीत भयावह व मूल्यहीन आयुष्य जगणाऱ्या माणसांचा विचार कवीला अस्वस्थ करतो, परंतु तो निराश न होता नव्या उमेदीने संघर्षाच्या धुमाळीतच सामील व्हायचा कवी येथे निश्चय करतो. 'माझ्या देशाच्या नोंदबुकात माझा अभिप्राय' नोंदवतो तो असा -

'जर कधीकाळी अस्वस्थसे आम्ही
देहाच्या वाती वळून, प्रज्वलीत करुन...
एका नव्या क्रांतीकडे, नव्या प्रकाशाकडे
आमचे घोडे उधळले, तर हे देशा
कृतघ्नतेचे आरोप आमच्यावर करु नकोस
तुझ्या आकाशतील आम्हीही तारे आहोत
हे विसरु नकोस'१२

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेला एक विशिष्ट भूमिका आहे त्यांचा आपला एक दृष्टीकोण वा जीवनदृष्टी आहे आणि सामाजिक जाणिवेच्या परिबंधाचे भानही ते कधी सोडत नाहीत आपल्या अभिव्यक्तीमधून जीवनदृष्टीला अनुषंगिक अशा ठोस स्वरूपाच्या प्रतिमा ते वापरतात. 'भाकरीचा चंद्र शोधण्यात जिंदगी बरवाद झाली' (दोन दिवस) 'मेघांच्या डफावर थाप बिजली देत आहे' (क्षितीज रुंद होत आहे), 'कधी विचार असे येतात जसे थकून यावेत तिसऱ्या पाळीचे कामगार घरात' (विचार), या प्रतिभा त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होतात.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) दलित साहित्य उद्गम आणि विकास - श्री मंगेश प्रकाशन डॉ.योगेंद्र मश्राम
- २) कविता आणि मी जाहीरनामा - नारायण सुर्वे पाप्युलर प्रकाशन मुंबई (१९७५)
- ३) नारायण सुर्वे - उक्त
- ४) 'ऐसा गा मी ब्रम्ह' - नारायण सुर्वे (पॉ.प्र.मु.१९६२)
- ५) 'माझे विद्यापीठ - नारायण सुर्वे (पॉ.प्र.मु.१९६६)
- ६) 'दलित कविता' अस्मितादर्श - डॉ.म.सु. पाटील

